

УДК 165.6/8

Павло Кретов,

кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

Олена Кретьова,

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри російської мови, зарубіжної літератури
та методики навчання Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

МЕДІЙНИЙ ДИСКУРС ВЛАДИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СИМВОЛІЧНИЙ ВИМІР НОВІТНЬОГО МІФУ УКРАЇНИ

У статті піднято питання щодо кореляції між вербальним (дискурс) та ейдетичним (символіка та медійна візуалізація) образами влади і проблематики національної ідентичності у межах суспільної свідомості. Концепт ідентичності розглянуто як екзистенціаль (М. Гайдеггер), а також в ментальному, психосоматичному аспектах та як специфічну когнітивну конструкцію. З'ясовано актуальність філософемі символу в контексті філософсько-антропологічного аспекту національної ідентичності. Акцентовано символічний характер механізмів утворення та функціонування новітнього міфу України, що мав би стати підґрунтям концепції національної ідентичності, адекватної викликам часу, у формах свідомості різного ступеня загальності – від теоретичної рефлексії до масової ідеології.

Ключові слова: національна ідентичність, символ, дискурс, міф, філософська антропологія.

*І засміялась провесінь: – Пора! –
За Чорним Шляхом, за Великим Лугом –
Дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра –
Усі ідуть за часом, як за плугом...*

Ліна Костенко

Проблематика, пов'язана з концепцією людської ідентичності, у всіх її вимірах (від загальних філософсько-

антропологічних підходів до спеціальних соціологічних, психологічних чи соціокультурних студій) актуалізована сучасною гуманітаристикою. Важливою для формування засад подальшого розвитку України, подолання нею постколоніального спадку та інтеграції не просто в європейські економічні й соціокультурні структури, але і напрацювання підстав цілісного світоглядного знання, нового національного нарративу, новітнього міфу України, позбавленого родимих плям «меншовартості», «духовного позадняцтва» (М. Хвильовий), є проблема усталення уявлень про національну ідентичність у медійному соціальному вимірі під кутом зору символічного характеру цього процесу та в контексті горизонту смислів сучасної філософської антропології, що і складає мету статті.

Назагал широкий спектр підходів до інтерпретації сучасного стану побутування уявлень про національну ідентичність може поділений на декілька парадигмальних підходів:

- Україна та українство, тлумаченні як «питоме порубіжжя» (Л.В. Ушкалов) між Сходом і Заходом;
- Україна як невід’ємна частина європейського культурного простору;
- Україна як *terra incognita*, лакуна, неоформлений ризоматичний хаос інтенцій та тенденцій розвитку самоусвідомлення;
- Україна як традиційний шевченківський «тихий рай», «сад в оці бурі» (Дж. Донн), ідилічне, мало не астральне утворення поза часом і простором.

Слід виокремити активно пенетровану в масову й академічну свідомість концепцію України як «держави, що не відбулася» (*failed state*), яку просуває машина російської пропаганди з очевидними претензіями на домінування в інформаційному просторі (що, втім, є необхідним елементом так званої гібридної війни, а саме конкузіональної війни – війни за свідомість).

Видається очевидним, що ефективний спротив деструктивним впливам, які наразі мають виразну тенденцію до посилення, можливий лише за умови присутності в індивідуальній та колективній свідомості опорних

символічних (як вербальних, так й ейдетичних) конструкцій, що слугували б в якості фундаментальних для наративу ідентичності, насамкінець – національного міфу, який у своїй тотальності монолітизував би всі численні форми і прояви ідентичності в суспільстві й спільнотах різного ступеня загальності та з різними критеріями і підставами виокремлення.

Міф ми інтерпретуємо в традиції О. Ф. Лосєва, К. Леві-Стросса, Я. Голосовкера, В. Тернера, як специфічний тип реальності, в якому опис і процесуальність об'єднуються в символі, відкритий за своїм характером і такий, що характеризується перформативністю та дейктивністю стосовно утворення, побутування і трансляції нових культурних смислів.

Ідентичність у найбільш широкому розумінні тлумачиться нами як екзистенціал (М. Гайдеггер «Буття і час», 1927), що поєднує ментальний, психосоматичний і когнітивний виміри людської особистості.

Медійний дискурс влади ми розуміємо в контексті нашої теми як складну сукупність різноманітних символічних смислових рядів, головна відмінність між якими з боку рецепції – це форма їх виразу – вербальна або ейдетична. Загалом цей дискурс може бути охарактеризований як безособовий, анонімний, трансгендерний, такий, що тяжіє до узагальненості та середніх величин (соціологія «середніх» людини, міста й суспільства – В. Ворнер). Усі разом вони формують своєрідну структуру, що вдає із себе аморфність, в якій відбувається трансформація розпорошених смислів та формується міф як відкрита система уявлень про світ та про себе, що в свою чергу обумовлює систему ціннісних орієнтацій, поведінкові й мотиваційні моделі. Зрозуміло, що саме ланка «медійний дискурс – особистий міф» найбільш вразлива для різноманітних маніпулятивних системних втручань, оскільки слугує містком між масовою ідеологією й особистим світоглядом, поєднуючи таким чином когнітивне та психосоматичне, раціональне й ірраціональне. Саме тут «мова перевдягає думку» (В. Вітгенштайн) та зображення (картинка, кадр) превалює над реальністю і змінює її, а не е

вторинним щодо неї, як би це мало логічно впливати з характеру людського досвіду.

Не заглиблюючись у розлогу типологію ідентичностей у сучасній філософській літературі (К. Грейвз, В. Пекар, Б. Андерсон, Е. Сміт та ін.), вкажемо лише на те, що будь-які предикації національної ідентичності зазвичай спираються на відношення носія системи поглядів та оцінок до формоутворюючої константи спільноти, наразі такої «уявної» (Б. Андерсон), як нація. Тому такі підходи, як примордіалізм, есенціалізм, конструктивізм, функціоналізм, етноцентризм та ін. можуть бути при всіх їхніх відмінностях об'єднані в єдину парадигму. Вельми евристичним видається синхронно-діахронічний підхід до концепції ідентичності В. Пекаря, який, говорячи про історично минущі «кольорові» типи ідентичностей [2] в контексті доктрини «спіральної динаміки» мисленневих парадигм і відповідно картин світу (К. Грейвз, К. Кован, Д. Бек), стверджує генеративну роль самоусвідомлення людини для вибору типу ідентичності. Інакше кажучи, люди не приречені неминучими історико-культурними причинами на певний тип ідентичності. Вона є принципово довільною; насамкінець, пригадаймо думку Ж.-П. Сартра про те, що людина – це сума її виборів. При цьому важливо, що здійснення «переналаштування когніцій» людини відбувається якраз у межах інформаційного поля, що не в останню чергу формується згадуваним вище дискурсом влади та культурним нарративом. Тому «картини світу» та «парадигми мислення» змінюються лише в доволі строгих межах символічних взаємодій і трансляції інформації в соціальному просторі. Відомо, що суспільства й окремі люди потребують спеціальної підготовки, насамперед символічної та інформаційної, сказати б, перформативної (термін вживаємо в традиції Л. Вітгенштайна та Дж. Остіна), коли дія й опис, слово і процес гранично зближуються, аж до повної тотожності, яка може тлумачитися як символічна конструкція. Так, наприклад, східні регіони України чи не десятиліттями (1990–2000) готували до прийняття штучно сконструюваної концепції власної ідентичності (сумнозвісна мантра «Почути Донбас») або Крим налаштовували на героїко-романтизоване сприйняття «ввічливих людей» та

«зелених чоловічків». Бачимо, що такі процеси, як би ми не інтерпретували їх генезу, протікання та бенефіціарів, починаються зазвичай з невеликого набору, ряду символів (як вербальних, так і ейдетичних. Це прості рецептивні форми, що в мовному середовищі функціонують як мотивуючі ідіоми й імперативи, наприклад, вербальні («Донбасс порожняк не гонит» (рос.)) або ейдетичні, як от: прапори, герби самопроголошених так званих «республік», сумнозвісна квазігеоргіївська сепаратистська смужка, спеціальна геральдика та фалеристика й доточені до них смисли).

Логіка міфу, якщо її екстраполювати на вищеозначену ситуацію, полягає в тому, що ця складна квазіаморфна структура в кожную наступну свою інтерпретацію включає попередні як своєрідні додаткові метафори. (Це сталося, наприклад, з міфологемою «Новоросії» або «Херсонесу – сакральної території», до яких ідеологами «русского мира» було негайно припасовано чималий шмат псевдокультурницької та псевдонаукової передісторії.) У цьому контексті вельми евристичним для осмислення націєтворчого (у вимірі формування національної ідентичності) потенціалу новітнього міфу України та його медійно-дискурсивних джерел є поняття «комунітас» (*communitas*, на противагу *societas*), введене В. Тернером в роботі «*Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*», 1974 р. [4]. Поняття «комунітас» виступає інваріантом для, наприклад, поняття громади або соціальної групи, позначаючи таку модальність соціального досвіду, що фіксує тотожність переживання людиною єдності зі всім людством в просторі проживання спільної історії, вихід за межі побуту й емпіричної соціальної повсякденності. Отже, «комунітас» фіксує, утверджує й монолітизує єдність самоусвідомлення та переживання єдності з людством, його історією й культурою, має екзистенційний статус, виступаючи екзистенціалом та про-являючи лімінальність особистостей і спільнот, навіть націй. Виявляє себе «комунітас» у специфічній символіці переходу між різними типами лімінальностей в межах соціуму. І то саме завдяки формуванню спеціальної міфології (на основі згадуваних

символів переходу). Можемо припустити, що сучасне українське суспільство з його нечіткими, неокресленими та несформованими уявленнями про національну ідентичність та не укоріненим в масовій свідомості та медійних дискурсі й наративі смислоутворюючим етноцентричним міфом може бути охарактеризована як таке, що має лімінальний статус. Очевидно, що відповідати на інформаційну конкузіональну війну з Росією та на виклики євроцентризму неможливо, не маючи хоча б засадових підстав, ядра, базової сукупності символів і міфологем, навколо якої може сформуватися новітній міф України (використовуючи метафору, що функціонує як символічна конструкція, – це піщинка, навколо якої виникає перлина). Також зрозуміло, що традиційний етноцентризм та орієнтація на історико-культурну минувшину вже не виконує завдань романтизації національного минулого, як це було за часів Д. Донцова й В. Липинського, – необхідний перехід до нових моделей і форм, що ми і можемо бачити, наприклад, у переосмисленні іконографії Кобзаря або наповненні етносимволікою та фольклорними мотивами моделей молодіжної субкультури, зокрема в оформленні й використанні інтернет-середовища, девайсів, атрибутів молодіжної субкультури і моди тощо. Зрозуміло, що ці тенденції не є простою українізацією, як у добу національно-визвольних змагань ХХ ст., тут ми спостерігаємо зрощення культури доби епохи технологічної сингулярності та традиційної етнічної. При цьому це може бути наскільки завгодно довільно, «конструктивно» (в сенсі сконструйовано) стосовно андерсонівських «уявних спільнот» та, відповідно, національної ідентичності.

Повертаючись до медіа та дискурсу влади, зауважимо, що символічна практика має передувати теоретичній рефлексії. Як зазначав В. Беньямін, «якщо філософія захоче зберегти закон власної форми не як вступ до пізнання, а як зображення правди, тоді вага переноситься на практику цієї форми, а не на її передчасні судження в системі» [1]. Отже, символічні конструкції, що лягають і ляжуть в основу новітнього міфу України, виникають переважно спонтанно, а не формуються культуртрегерами чи ідеологами (Філософи про культуру й пропаганду: конспект найважливіших цитат)

[5]. На нашу думку, головну роль тут відіграє історико-культурний контекст, організований мовним тезаурусом, «архівом» (М. Фуко) національної мови та її метафізичними підставами. Важливим і показовим видається в згаданому контексті дослідження Н. Яковенко з історії уявлень та ідей в Україні 16 – поч. 18 ст. [6], в якому культурна й освітня ідентичність зображується мультипанорамно, як сукупність різноманітних пазлів, що утворюють складне ціле (сказати б, супераддитивне – ціле, більше за просту суму складників).

Отже, яким чином формується уявлення про власну національну ідентичність в межах медійного, побутового, культурного та інших типів дискурсу? Логічно було б припустити, що вердикт, точка зору моральних агентів, що конституують громадянське суспільство, щодо проблеми усвідомлення й оцінки рівня усвідомлення національної ідентичності або, скажімо, ступеня моральності / аморальності влади залежить від наявних власних етичних та політичних позицій людей і спільнот різного ступеня загальності, оцінки стану речей у стосунках влади й суспільства або окремих громадян, а також їх простого співставлення. Але що саме оцінює або гадає, що оцінює, моральний агент, і яка «теорія справедливості» (Дж. Ролз) чи національної ідентичності (Е. Сміт) його надихає? По-перше, оцінка суспільства та влади, самооцінка обумовлені власною ідентичністю морального агента, сформованою назагал суспільством, частиною якого є влада; по-друге, попри всю відмінність інтерпретації ціннісних систем і моральних атрибутів влади, наприклад, у лібертаріанських або патерналістських доктринах, очевидно, що уявлення про моральність влади та національну ідентичність виступає проєкцією власного морального вибору людини або того, що такий вибір підмінює (згадаймо традицію від Гайдеггерового *das man* до Бодріяркових симулякрів). Якщо новочасовою метафорою, чи то пак, символом влади, вважати бентамівський паноптикум та припустити, що знання (соціальне й етичне насамперед) чи не завжди виступає як форма реалізації дискурсу владарювання (насамперед над сферою соматичного, більш загально – над сферою духу (М. Фуко, «Наглядати і карати», 1975)) і створює збиткову

онтологію людини, то чи не є уявлення про моральність влади в контексті фундування в Україні новітнього соціокультурного, національно-вітчизняного міфу наразі чи не єдиним способом збереження гуманістичного змісту картини світу людини? При цьому дискурс влади стосовно монолітизуючого чинника – уявлень про ідентичність – має бути когерентним її (влади) оцінкам з боку суспільства та корелювати з ними, і тому є і повинен бути об'єктом аналізу й предметом критичного осмислення, оскільки прямо формує культурні форми взаємодії між людьми в межах соціуму та загалом тіло культури (варто згадати традицію 20 ст. – від Х. Арендт та Е. Левінаса до А. Глюксмана та С. Жижека).

Також важливо, що в сучасній масовій культурі, і зокрема в такому її сегменті, як інтернет-середовище, можна відзначити потужну тенденцію до візуалізації способів існування і трансляції інформації в мережі. Це виявляється насамперед у зменшенні частки текстової подачі в інформаційному потоці на користь візуальної частки. Йдеться, отже, про докогнітивну укоріненість подібної інформації, її форм (знаків) у сприйнятті й осмисленні її людиною, про те, що раціоналізація й осмислення не передують дії, мотивації і вибору моделі поведінки, а навпаки. Висновки із цього можна зробити в надзвичайно широкому діапазоні. Але перше, що спадає на думку, це очевидний маніпулятивний характер таким чином обробленої і структурованої інформації.

Очевидно, що візуалізація тісно пов'язана із символізацією і візуальне перебування і генерування смислу певною мірою вказує на гіпотетичну синестезійність когнітивного і чуттєвого в осягненні смислу. Апеляція до символу є чи не єдиним способом ініціалізації генерації смислу (символ тут може інтерпретуватися як портал у довербальний хаос смислів (довербальний архів, за М. Фуко, архетипічне знання, за К. Юнгом, поведінковий імпринт, за Т. Лірі, або мовну гру, за Л. Вітгенштайном), символ напіввідкриває повноту єдиного, чи то ніщо). У принципі, довжелезний ряд простих мовних, а також казуальних метафор у філософському, політичному, релігійному, науковому, вже не кажучи про естетичне, сприйнятті і

переживанні дійсності, знанні (від платонівської печери чи метелика Чжуан-цзи до китайської кімнати Дж. Серля та мухи в пляшці Л. Вітгенштайна) є спробами елімінувати дескриптивне пояснення, одразу досягнувши розуміння. Причому, це стосується як фундаментального, так і гуманітарного знання, а також політичного дискурсу – метафор у сучасній квантовій теорії та М-теорії аж ніяк не менше, ніж у філософії свідомості чи в різноманітних інваріантах когнітивної науки або в політичному медійному дискурсі чи то наративі, причому вони зазвичай усвідомлено використовуються як методологічний інструмент – не формулами ж бо єдиними. Знову ж таки спираючись на метафору, це намагання звести герменевтичне коло Гадамера до точки мінімуму Кузанця. У контексті нашої теми – це використання в репрезентативних смислових формах медійного дискурсу та комунікації назагал символів, що укорінені в архетипах колективного підсвідомого, механізмів орієнтації на аргументи «ad hominem», взагалі, апеляція не до логіки й інтелекту, а до психосоматичної сфери свідомості та навіть і підсвідомого. Сучасний міфологізований образ влади та нації може не обґрунтовувати моральність чи інші предикації нації чи влади, а лише «показувати» її, просто інсталюючи символічні смислові блоки в свідомість реципієнта. Звісно, за таких умов міфологізованої реальності політики не йдеться про відповідальність людини-громадянина-морального агента та його автономність: дії, наміри, оцінки не виводяться з його вільного свідомого вибору і йому не належать, та й виступає він об'єктом, а не суб'єктом моральної і політичної дії та волі.

Таким чином, коли ми говоримо про символічну репрезентацію в політичному та й будь-якому дискурсі концепту національної ідентичності і всього масиву смислів картини світу людини, пов'язаного з нею, ми насамперед маємо на увазі масові медіа, що формують суспільну думку і продукують локальні й загальні смисли. Навряд чи смисловий тезаурус літератури, семіотичні невербальні культурні коди можуть змагатися з потужністю згаданого соціального ресурсу, який зазвичай є політично й економічно заангажованим і безпосередньо не є відображенням

гуманістичної картини світу, байдуже, антропоцентрична вона чи нонантропоцентрична. Із цього випливає, що деформації масової свідомості (згадаймо традицію антиутопії 20 ст. від Дж. Оруела та Р. Бредбері до, скажімо, Ф. К. Діка та В. Гібсона, насамперед концепцію «новомови» (Дж. Оруел, «1984»), що є механізмом структурної дискредитації і девальвації смислів, укорінених у сфері практичної філософії, моралі та етики) пов'язані насамперед з маніпуляціями смислами та їх кінечною підміною чи спотворенням через оперування символами, що виражається насамперед у слововжиткові, використанні і створенні специфічної лексики, метафорики, практично інваріанту згаданої «новомови», що ми наразі і можемо спостерігати в роботі, наприклад, російської пропагандистської машини. Власне, це і є конкузіональна (англ. *consciousness*) війна, війна за свідомість, що набуває небачених гостроти та політико-культурної ефективності в ситуації переходу від преінформаційного, постіндустріального до інформаційного суспільства. Щодо рецепції, форм прийняття й інсталяції в картину світу уявлень про мораль та національну ідентичність, то відзначимо насамперед уже згадуваний вище маніпулятивний характер цього процесу – агональний, а не діалогічний за своєю природою. Місце риторики, властиво, займає еристика, а то й відверто імперативні форми мотивації людей і спільнот, та жорсткі маніпулятивні вербально-ейдетичні техніки (насамперед на ТБ). Засобом індивідуального та суспільного спротиву такому становищу може бути присутність у свідомості людини концепції того, що знаний дослідник секуляризованої ідентичності Ч. Тейлор називає «засадничим благом» (*constitutive good*): «Відмінність між різними вчинками або мотивами має знайти пояснення через посилення на космічну реальність, на лад суцього. Це – благо в повнішому сенсі: кодом цього ладу є ідея Блага. Саме співвідношення з нею робить деякі наші вчинки та прагнення добрими; саме це й становить їхню благість» [3]. Бачимо, що дослідник чи не прямо говорить про онтологізацію та метафізичний аспект національної ідентичності як форму захисту від соціологічно вивірених маніпулятивних технік – у межах міфу людина здійснює трансцензус, вихід за межі

вужькорольової соціальної реальності, міняючи систему координат, горизонтальну ідентифікацію «Я – суспільство» на вертикальну «Я – космос» (пригадаймо, що грецька лексема в оригіналі означає зовсім не всесвіт, а лише порядок, світоустрій). Цей трансцензус здійснюється з опорою на екзистенційну динаміку смислів, оформлену символічними семантичними рядами та кодами – вербальними й ейдетичними. Можливо, теоретична рефлексія щодо згаданих процесів, орієнтація академічної гуманітаристики на створення новітнього міфу України, що не характеризувався б комплексом меншовартості (постколоніалізм культури), ідеалізацією лише нехай славної, але минувшини, міфу як відкритої системи смислів, здатної бути адекватною соціальної динаміці та викликам часу, була б вельми на часі. Не останню роль в цьому може відіграти увага наукової спільноти до символічних аспектів існування культури і соціуму.

Список використаних джерел та літератури

1. Беньямін В. Вибране. – Львів : Літопис, 2002. – 212 с.
2. Пекар В. Про національні ідентичності / Незалежний культурологічний часопис «І». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2013/Pekar_Pro_national_identych.htm.
3. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності. – К. : Дух і літера, 2005. – 691 с. – С. 99.
4. Тернер В. Символ и ритуал. – М. : Наука, 1983. – 277 с.
5. Філософи про культуру й пропаганду: конспект найважливіших цитат / Читомо. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chytomo.com/news/filosofi-pro-kulturu-j-propagandu-konspekt-najvazhlihivishix-citat>.
6. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні 16 – початку 18 ст. – К. : Laurus, ММХІІ. – 470 с. – С. 135.

P. Kretov, O. Kretova

MEDIA DISCOURSE AUTHORITIES AND NATIONAL IDENTITY: SYMBOLIC MEASURE NEWEST MYTH UKRAINE

The problems associated with the concept of human identity, in all its dimensions (from general philosophical and anthropological approaches to

specific sociological, psychological or socio-cultural studies) have been brought up to date by modern studies in the Humanities.

It is important to create foundations for further development of Ukraine, to overcome its postcolonial heritage and to integrate not only into European economic and socio-cultural structures, but also to create theoretical background for coherent philosophical knowledge, new national narrative and a modern myth of Ukraine deprived of birthmarks of «inferiority» and «spiritual lagging behind» (M. Khvyliovyi). In order to achieve this it is crucial to define the notion of national identity in the social media dimension from the perspective of the symbolic nature of the process and in the context of modern philosophical anthropology.

The theoretical reflection, the focus of academic Humanities on creating the modern myth of Ukraine, devoid of the inferiority complex (postcolonialism culture) and the idealization of its glorious past, the myth as the open system of senses capable of keeping pace with social dynamics and challenges of the time, are quite topical. The attention of the scientific community to symbolic aspects of culture and society existence might play a significant role in this process.

Key words: national identity, symbol, discourse, myth, philosophical anthropology.

P. Kretov, O. Kretova

DYSKURS MEDIALNY WŁADZE I TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ: SYMBOLICZNY ŚRODEK NAJNOWSZY MITEM UKRAINA

Autorzy zastanawiają się nad korelacją między werbalnym (dyskurs) i eidetycznym (symbole i obrazowanie mediów) wizerunkiem władzy i poruszają kwestię tożsamości narodowej w ramach świadomości społecznej. Pojęcie tożsamości jest traktowane jako egzystencjalne (Heidegger), mentalne, psychosomatyczne, a także jako specyficzna struktura poznawcza. Wyjaśniono aktualność filozofii symbolu w kontekście filozoficznego i antropologicznego aspektów tożsamości narodowej. Zaakcentowano symboliczny charakter mechanizmów powstawania i funkcjonowania współczesnego mitu Ukrainy, który miałby zostać podstawą koncepcji tożsamości narodowej, odpowiadającej wyzwaniom czasu, w formach świadomości o różnym stopniu ogólności – od refleksji teoretycznych do ideologii masowej.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, symbol, dyskurs, mit, antropologia filozoficzna.